

Att handla mot bättre vetande

Om konflikter mellan moralisk bedömning och moraliskt beteende

Håkan Jenner

Moraliska och etiska frågor kommer alltmer i fokus inom socialtjänst och sjukvård. I det sammanhanget finns anledning att uppmärksamma att människor ofta handlar på ett sätt som strider mot deras övertygelse. Nedanstående artikel ger en översikt över detta klassiska socialpsykologiska problemområde. Avslutningsvis diskuteras möjligheter att tillämpa forskningsresultaten t ex genom att med 'socioanalys' öka människors medvetenhet.

Håkan Jenner är fil.dr. i pedagogik och bl a verksam som forskare inom missbrukarvården.

Inledning

Att tanke och gärning inte alltid "äro ett" är en alldaglig, närmast banal, erfarenhet. Ofta kan väl den bristande överensstämmelsen avfärdas som en relativt harmlös företeelse, ett uttryck för "mänsklig svaghet". Men ibland kan den få svåra – eller t o m katastrofala – konsekvenser som när människor underlåter att ingripa vid olyckshändelser eller när de på grund av grupptryck eller blind auktoritetstro lånar sig till handlingar som de "egentligen" inte vill utföra, t ex mobbning. Det är närmast mot den här bakgrunden som fenomenet har kommit att uppmärksammas i den socialpsykologiska forskningen och inta en plats i teoribildningen om moralutveckling och moraliskt beteende.

Som tillskott till dagens diskussion kan det vara fruktbart att se på den "grundforskning" som har utförts. I den här artikeln presenteras en del klassiska socialpsykologiska forskningsresultat som kan sprida ljus över konflikten mellan moralisk bedömning och moraliskt beteende. Syftet med artikeln är tvåfaldigt: dels att exemplifiera *hur* gruppnormer och auktoritetslydnad kan få människor att bete sig på ett sätt som strider mot deras övertygelse, dels att diskutera *varför* människor beter sig som de gör.

Reaktioner inför gruppnormer och auktoriteter

Gruppnormer

Varje grupp, vare sig det är en liten informell grupp eller en stor formell sammanslutning, ställer krav på medlemmarnas beteende. Det finns vissa regler, sedvänjor och bestämmelser med hänsyn till vad man får och inte får göra, vad som är värdefullt och vad som värderas lågt i den bestämda gruppen.

Denna gemensamma uppfattning brukar betecknas *gruppnorm*. Den principiella egenskapen hos en gruppnorm – till skillnad från andra gemensamma attityder – är att en gruppnorm innebär gemensamt accepterande av en regel, som är en föreskrift för sätt att se, tänka, tycka och handla. Regeln kan vara generell eller specifik, uttalad eller outtalad.

Ett, numera klassiskt, experiment som illustrerar gruppnormers inflytande på beteendet har utförts av *Asch* (1). Uppgiften bestod i att jämföra längden av en given linje (som fanns på ett "standardkort") med tre andra linjer (som fanns på ett annat kort), varav en var ungefär lika lång som den förstnämnda och två tydligt avvek från den givna linjen. *Asch* delade in deltagarna i grupper på åtta. Samtliga medlemmar utom *en* i varje grupp (som var den enda verkliga försökspersonen) hade i förväg instruerats att ge felaktiga svar. Gruppmedlemmarna uppmanades att en och en göra uppskattningar med blotta ögat och delge de andra sitt svar. Avsikten var att se hur långt gruppens tryck kunde få den enda försökspersonen att gå. Efter experimentet gjordes intervjuer med försökspersonerna (enskilda intervjuer). Resultatet av experimentet blev följande:

En fjärdedel gjorde en oberoende skattning och förklarade under intervjun att de gjorde så, därför att de helt och hållet litade på sin egen bedömningsförmåga. En dryg tredjedel gjorde också en oberoende skatt-

Personerna visste att de svarat felaktigt men ville inte vara 'annorlunda'

ning, men uppgav under intervjun att de börjat tvivla och känt ett starkt obehag genom att vara annorlunda än de övriga i gruppen. Resten, en dryg tredjedel, dukade under för gruppens tryck och valde samma felaktiga linje som de fingerade försökspersonerna kallade den rätta. På grundval av deras upplysningar under intervjun kunde man bland dessa "konforma" göra åtskillnad mellan tre kategorier:

- Personer som var så starkt beroende av gruppen, att de själva trodde att de hade sett och svarat riktigt.
- Personer som rättade sin bedömning efter gruppens, då de kritiskt resonerade med utgångspunkt från "majoritetens rätt", att när alla de andra sade något annat måste det vara de själva som tog fel.
- Personer som visste att de hade svarat felaktigt, men gjorde detta för att de inte ville vara "annorlunda".

Det som är särskilt intressant i det här sammanhanget är att det uppträdde personer som helt klart gav svar som gick stick i stäv med den egna övertygelsen. Några av dessa tolkade sin egen avvikelse från de övriga som ett symptom på personliga brister, vilka till varje pris måste döljas.

I en ny försöksserie fick försökspersonen en meningsfrände, som stödde honom genom att svara rätt. Det ledde till att svar i överensstämmelse med gruppens felaktiga svar minskade till totalt sett 5,5 procent jämfört med den ursprungliga siffran 32 procent (dvs när försökspersonen var ensam mot "övermakten").

Det kan påpekas att man har upprepat Aschs försök många gånger och fått liknande resultat.

Auktoritetsutövande

I det föregående har vi sett hur människor kan reagera inför gruppnormer. Det följande är ett sedelärande experiment som visar hur människor kan reagera inför en auktoritet, dvs en person som tillskrivs en ledarroll.

Milgram utförde en serie experiment i avsikt att demonstrera "lydnadens psykologi". I ett första experiment (2) rekryterades 40 manliga frivilliga, vilka trodde att de skulle delta i en experimentell undersök-

ning av minne och inlärning vid Yales universitet. De 40 männen var mellan 20 och 50 år gamla och företrädde en lång rad yrken. Rollen som experimentledare spelades av en 31-årig biologilärare, klädd i vit läkarrock. Experimentledaren hade hjälp av en sympatisk man med milt sätt, som uppträdde som en annan frivillig. Experimentledaren berättade för dem båda att avsikten var att undersöka bestraffningens inverkan på inlärning. Lottdragningen var uppgjord på förhand så att försökspersonen alltid var läraren och den andre alltid var eleven. Denne bands fast i en "elektrisk stol"-apparat och elektrodmassa och elektroder fästes på honom. Läraren/försökspersonen fördes sedan till ett angränsande rum och placerades framför ett invecklat instrument som var märkt "Shock Generator". Man gav läraren/försökspersonen en 45-voltsstöt för att demonstrera apparatens skenbara äkthet.

En rad om 30 handtag på "stötgeneratoren" var märkta från 15 till 450 volt i 15-voltssteg. Dessutom var grupper av handtag märkta från "lätt stöt" till "fara: extrem styrka". Efter instruktionerna, och i samband med ett fingerat inlärningsexperiment, fick man läraren/försökspersonen att tro att han utdelade ständigt strängare bestraffningar åt eleven som gav i förväg uppgjorda svar. Eleven besvarade tre fjärdedelar av alla frågor felaktigt och fick som straff för sina misstag elektriska stötar. Vid femte stöten började eleven – enligt tidigare överenskommelse – att jämra sig. När straffstöten nådde 300-voltsnivån ropade han och sparkade på väggen i det rum där han satt fastbunden i den elektriska stolen. Vid denna punkt vände sig lärarna/försökspersonerna till experimentledaren för att få vägledning. De tillrättades att fortsätta; "bultande är inte ett korrekt svar". Efter 315-voltstöten hördes bultande på nytt. Tystnad följde. Vid denna punkt i experimentet började lärarna/försökspersonerna reagera på olika sätt. Men de blev tillsagda att gå vidare ända upp till den maximala voltstyrkan.

Milgram konstaterar att mot alla förväntningar fullföljde 26 av de 40 försökspersonerna serien och utsatte slutligen eleven/offret för en 450-voltsstöt. Bara 5 vägrade att fortsätta efter elevens första protest. Många fortsatte trots att de upplevde avsevärda emotionella störningar, vilka tydligt framgick av deras muntliga kommentarer, rikliga svettning, darrning, stamning och egendomliga nervösa skratt och leenden.

.....

.....

.....

den högsta moraliska nivån att lyda experimentledaren, jämfört med bara 13 procent av alla försökspersoner på lägre nivåer.

Detta verkar ju övertygande och Kohlberg liksom även andra, t ex Lockwood (11), har dragit ganska stora växlar på resultatet. Men innan man gör det bör man känna till tre saker:

att den undersökning av Milgram som Kohlberg hänvisar till inte innehåller någon analys av angivet slag, att – i den händelse Kohlberg gjort en egen analys av Milgrams data – de 75 procenten respektive 13 procenten utgörs av allra högst 12 respektive 3 personer.¹ att det på de låga siffrorna inte finns någon statistisk metod för att säkerställa resultatens oberoende av slumpen.²

Det kan mycket väl vara så att Milgrams resultat, åtminstone delvis, kan förklaras av individuella olikheter ifråga om moral. Men poängen här är att man knappast kan dra bestämda slutsatser på den grundval som Kohlberg presenterar. Vi får stanna vid att se det som en rimlig hypotes.

Situationsfaktorer

En företrädare för det "forskarläger" som främst ser mänskligt beteende som orsakat av situationsfaktorer är Aronfreed (12). Hit hör också Mischel & Mischel (13) och Rosenhan m fl (14). Ett par experimentresultat som kan ses som stöd för deras uppfattning är de redan beskrivna resultaten i Milgrams experimentserie, där han visade att närvaron av en pådrivande "modell", liksom försökspersonens möjligheter att se "offret", hade betydelse för villigheten hos försöksperso-

¹ Kohlberg meddelar inte hur han fått fram sitt resultat och ger ingen referens. Följande är ett försök att utröna hur siffrorna uppkommit.

Totalantalet fpp i Milgrams studie var 40. Antalet "vägrare" är 14. (Antagligen har Kohlberg räknat med 15.) Om vi antar att 16 ind representerar den högsta moraliska nivån och att 12 av dessa vägrar, så får vi Kohlbergs 75 %. Om 3 ind av de övriga (40-16=24) vägrar, får vi Kohlbergs 13 %. (Egentligen 12,5 %)

² Se t ex Siegel S (1956): Nonparametric statistics for the behavioral sciences (Mc Graw-Hill), enligt vilken inte ens metoderna med de "snällaste" kraven räcker till.

Närvaron av en modell kan 'locka fram' både socialt och asocialt beteende

nen att administrera elstötarna. Ett annat exempel är Aschs resultat att försökspersonens stöd av en "meningsfrände" ledde till en markant skillnad beträffande försökspersonens möjligheter att stå emot grupptrycket.

I boken "Social learning and personality development" ger Bandura & Walters (15) en rad exempel på hur närvaron av en modell kan "locka fram" både socialt och asocialt beteende. (Se särskilt kapitel 4.)

Ytterligare stöd för att beteendet bestäms av situationsfaktorer kan man hämta i ett experiment av Festinger m fl (16) som visar att gruppens "attraktionsförmåga" (i form av varmt känslomässigt klimat, vänlighet, tillmötesgående) är bestämmande för gruppmedlemmarnas villighet att anpassa sig till gruppnormen hellre än att avvika eller lämna gruppen. Liknande resultat har rapporterats i andra studier.

Jackson & Saltzstein (17) har upprepat Aschs experiment, med vissa modifikationer. Deras studie visar att likriktningen mot en upplevd gruppnorm var större om gruppen värderades i termer av gruppens prestationer än om den värderades i termer av individuella prestationer. Mottagligheten för social påverkan varierar alltså med hänsyn till hur stark "grupppandan" är.

Övriga förklaringar

Ett par andra möjliga sätt att förklara dels att människor faller undan för gruppsyck (Aschs experiment), dels att människor är beredda att utsätta andra för smärta (Milgrams experiment) skall tas upp här.

I ett experiment av Vidulich & Kaiman (18) visas att benägenheten att anpassa sig bestäms av en kombination av personliga egenskaper och situationsfaktorer. Vidulich & Kaiman utnyttjade ett speciellt fenomen: den s k autokinetiska effekten. När man ser en lysande fläck i ett för övrigt mörkt rum, där det inte kan iaktas andra fasta punkter, ser det ut som om fläcken rör sig, trots att den befinner sig på en bestämd plats. En sådan osäker situation lämpar sig bra för att undersöka hur en försöksperson påverkas av andra. Under experimentet

skulle försökspersonerna bedöma hur mycket som ljusfläcken rörde sig åt sidorna. Han hade möjlighet att jämföra sina bedömningar med en annan försöksperson, som dock var i maskopi med försöksledaren. Denne "låtsas-fp" presenterades ibland som professor ibland som gymnast. (Presentationen skedde i mörker, så den egentliga försökspersonen hade ingen möjlighet att se sin "kamrat".) Det visade sig att försökspersoner med auktoritära personlighetsdrag påverkades mycket mer av högstatus-personer än av lågstatuspersoner. Detta gällde inte för försökspersoner utan auktoritära personlighetsdrag.

Milgram har med sina experiment visat att "vanliga människor" kan fås att skada en medmänniska. Ett par andra experiment, med anknytning till Milgrams, tyder på att människor i vissa situationer undviker eller mildrar en moralisk konflikt genom att använda sig av en psykologisk försvarsmekanism som går ut på att nedvärdera offret eller se det som att offret får skylla sig själv. Se Davis & Jones (19) och Lenner & Simons (20).

Till sist

I den här artikeln har grupper och ledares inflytande blivit belyst. Vi har sett i hur hög grad människor anpassar sig till vad de anser vara gruppens normer och ledarens vilja – till och med när de därigenom tvingas handla mot sin egen övertygelse. När vi sedan ställde frågan vad detta beror på, så konstaterade vi att man givit framför allt två typer av förklaringar. Vi kan nu avslutningsvis konstatera att inget förklaringsätt är helt uttömmande. Båda är lika viktiga och de kan befrukta varandra. Men hur skall resultaten tillämpas?

Det faller utanför ramen för den här artikeln att närmare utreda hur man bör gå fram för att komma tillrätta med mobbning på arbetsplatser och i skolan, människors ovilja att ingripa när någon utsätts för fara. Det bör dock understrykas, att dessa problem inte bara kräver en bred moralisk debatt, utan även forskning och metodutveckling av minst samma omfattning och intensitet som gäller för exempelvis aidsproblemet. Det finns idag vissa försök. Men de är just försök – om än lovvärda.

Magnér & Magnér (21) har utvecklat en metod som de kallar "socioanalys" och som framför allt prövas

.....
'Socioanalys' – hur styr våra fördomar vårt handlande? Hur har vi fått våra fördomar?
.....

på ungdomar av lärare och fritidsledare. Syftet är att genom rollspel och strukturerade diskussioner utforska förhållandet mellan individ och samhälle. Hur styr fördomar vårt handlande? Hur har vi fått våra fördomar? Vad är kunskap? Värderas vissa kunskaper mer än andra – och i så fall vilka och varför? Detta är exempel på frågor som man har angripit med hjälp av socioanalys. Veterligt har metoden inte blivit föremål för systematisk utvärdering. Det är alltså oklart i vilken utsträckning man med socioanalys kan öka människors medvetenhet eller i vad mån en ökad medvetenhet leder till förändrat beteende. Men jag vill ändå – som en hoppfull slutvinjett – citera vad en person har sagt om sin egen utveckling och förändring efter att ha deltagit i en socioanalytisk kurs:

"Innan dömde man människor. Inte innerst inne men ändå följde jag med i vad andra sa, t ex vid mobbning. Alkoholister tyckte jag var äckliga och smutsiga, dom kunde väl låta bli att supa. Jag tänkte inte på det som ett problem, det var en äcklig gubbe bara. Jag tänkte inte att han hade svåra problem och varför och så. Nu när jag ser en alkoholist kan jag tycka att han är äcklig för att han är skiten, men jag dömer honom inte som förut som en ful gubbe, han är i alla fall en människa.

(....) Jag har fått lättare att diskutera och överhuvud taget resonera igenom saker. Om man står i en klunga med människor är det inte alltid man håller med mängden utan man gör det man verkligen tycker är riktigt att göra. Man gör inte så mycket som man ångrar efteråt. Det kan ju hända att jag hade vågat det ändå (utan att ha gått kursen) men jag tror inte att jag hade haft den säkerheten, jag hade nog inte varit lika säker på mig själv. Nu vet jag mer vad jag pratar om.

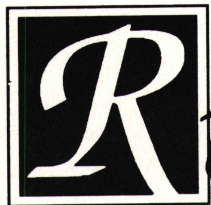
Förut tyckte man att bara det som var allra närmast var viktigt att ägna sig åt. Allt annat kunde man strunta i för det tog andra hand om. Man kände inget ansvar. Man struntade i sånt som var lite besvärligt. Politik, samhälle, det var sånt man inte skulle bry sig om. Nu tycker jag att hela min framtid beror på det. Inte bara min utan också alla andras. Eftersom jag lever i ett samhälle måste jag ju försöka ordna så att det kan bli någonting även framöver, så det inte bara en vacker dag tar slut."

(Ur intervju med "Lena", Magnér & Magnér, s 35ff).

REFERENSER

1. *Asch S E* (1951): Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. I Guetzkow H (ed) 1951: Groups, leadership and men. Pittsburgh: Carnegie Press.
2. 3. 4. *Milgram S* (1963), (1964), (1965). En sammanfattning finns i Milgrams S (1974): Obedience to authority. New York: Harper.
5. *Hermerén G* (1986): Kunskapens pris. Humanistiska Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (HSFR)
6. *Smith G* (1986): Upplevande och verklighet.
7. *Luchin & Luchin* (1961): On conformity with judgments of a majority or an authority. *Journal of Social Psychology*, 53, 303–16.
8. *Cruthfield R S* (1955): Conformity and character. *Amer Psychol*, 10, 191–198.
9. *Kohlberg L* (1976): Moral stages and moralization. The cognitive-developmental approach. I Lickona T (ed) (1976): Moral development and behavior. New York: Holt, Rinehart & Winston.
10. *Kohlberg L* (1970): Education for justice. I Moral education. Five lectures, 1970. Cambridge, Mass: Harvard Univ Press.
12. 13. 14. *Aronfreed* (1976), *Mischel & Mischel* (1976), *Rosenhan, Moore & Underwood* (1976). I Lickona T (ed) (1976): Moral development and behavior. New York: Holt, Rinehart & Winston.
15. *Bandura & Walters* (1963): Social learning and personality development. New York: Holt Rinehart & Winston.
16. *Festinger L et al* (1952): The influence process in the pressure of extreme deviates. *Human Relations*, 5, 327–46.
17. *Jackson & Saltzstein* (1958): The effect of person-group relationships on conformity processes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 57, 17–24.
18. *Vidulich & Kaiman* (1961): The effects of information source status and dogmatism upon conformity behavior. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 639–42.
19. *Davis & Jones* (1960): Changes in interpersonal perception as a means of reducing cognitive dissonance. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 61, 402–46.
20. *Lerner & Simmons* (1966): Observer's reaction to the innocent victim: Compassion or rejection? *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 203–10.
21. *Magnér B & Magnér H* (1977): Medveten människa. Stockholm : W & W.

Inbjudan till

RyggmäSSan

2 – 4 september • Det gäller ryggen!

SEMINARIEFÖRELÄSARE

Jens Aagaard-Hansen, Jan-Åke Brorsson, Lennart Dimberg, Eva Edfeldt, Marianne Eriksson, Jern Hamberg, Sven-Olof Krafft, Minori Nakata, Thor Nielsen, Bo Nilsson, Bo Sahlstedt, Leif Swärd, Alf Udén, Stig Willner

100-talet utställare presenterar utrustning/möbler, hjälpmedel, nya metoder och läkemedel. Boråsmässan tel 033-14 12 40